

Nina K. Grøftehaug og Viggo Sørensen:

Jamen, så lad os gå halvt om det

Når jyske bønder i det sene 1800-tal skulle til bys (til marked eller på indkøb), greb de det praktisk an. *Man slog sig flere sammen for at spare paa Kjøretøjet*, fortæller H.F. Feilberg i *Bondeliv*, bd. II (1913) s. 223, ... *een gav Forvogn, en anden Bagvogn, to Mand atter hver sin Hest*. Alt efter, hvor mange der skulle følges, og hvad de rådede over af dyr og vogne, kunne hver enkelts bidrag være anderledes, men selve mønsteret var så stabilt, at det havde fået faste sproglige udtryk i den stedlige dialekt: *at lægge "Bynning" eller "Byntlag" eller "Vognlag"* hed det forskellige steder i Vest- og Sønderjylland. Alle jyske dialekter har imidlertid tilsvarende udtryk, og hovedområderne for de mest brugte fremgår af kort 1; men mange af udtrykkene kendes også i naboområderne, og mindre udbredte udtryk (som sønderjysk "bynning" el. "byntlag") er slet ikke medtaget.



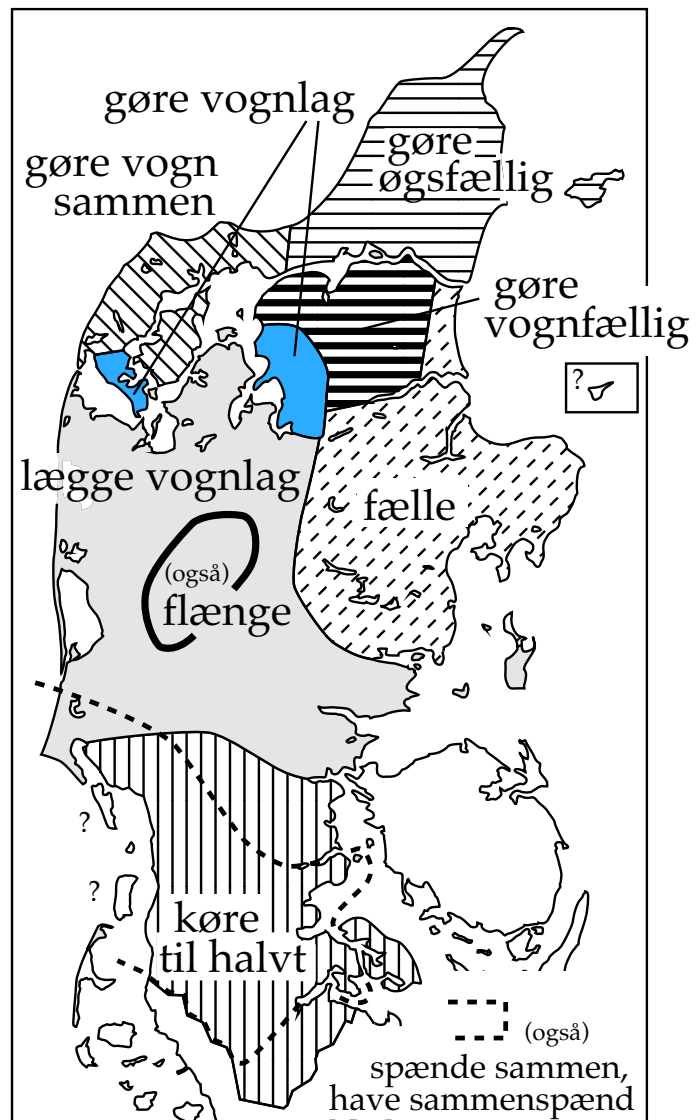
Hjem fra marked.

Xylografi 1887. Fra Gunnar Knudsen: *Dansk bondeliv i forrige århundrede* (1975) s. 129.

Læseren vil genkende de fleste af ordene på kortet og nok også indse, hvordan de hver for sig glimrende signalerer, at man går sammen om kørselen. For en sikkerheds skyld kan vi give flg. kommentarer: “fællig” er en ældre dansk betegnelse for fællesskab; “fællige” (med udtalen “fælle”) er det tilsvarende udsagnsord (= slå sig sammen); synonymet “flænge” er afledt af det velkendte “i flæng” (men har ikke de negative bitoner, der hæfter ved dét ord); “lag” er den gamle betegnelse for fællesskab kendt fra udtryk som “komme i lag med” og fra formen “(håndværker)-lav”; “øg” er en ældre artsbetegnelse for heste; endelig har udtrykket “til halvt” naturligvis sit udgangspunkt i det særtilfælde, at der kun er to samarbejdende parter, som bidrager nogenlunde lige meget.

Fællesskab om kørsel har også kunnet antage den form, at landsbyfæller skiftedes til at lægge dyr og køretøj til. Et citat fra Randers-egnen i Feilb.Ordb.I.393 fortæller således, at *hver uge kørte en gårdmand til Randers fra Mellerup og tog ærinde med fra de andre*, så et meget relevant spørgsmål lød: *Hvem har fallesturen el. fællet til Randers?*¹

De fleste af udtrykkene på kort 1 har også kunnet bruges om det forhold, at to naboer gik sammen om heste, plov og mandskab til pløjning – hvilket især var nødvendigt, så længe man anvendte de store



Kort 1.

¹ Her og i de efterfølgende citater erstattes lydkrevet dialekt med en ordret oversættelse, idet ordenes dialektale udtale jo ikke er relevant for artiklens emne.

tunge hjulplove. I HPHansen.HS.85 fortæller en mand således fra sin ungdom i 1830'erne, at *man ... pløjede med 2 spand heste for hjulploven. Der var en mand til at køre hvert spand, én til at holde på ploven og én til at træde furen ned ... men der skulde undertiden også én til at ligge på plovåsen, og da var der altså 5 mand til denne forestilling. Det er en selvfølge, at man måtte flænge* (som det hedder herude på Herning-kanten) *med heste og mandskab*. Når det drejer sig om pløjning, taler man bare ikke i Nordjylland om “vogn-” eller “øgsfællig”, men om “plovfællig”.

Praktisk samarbejde til gensidig fordel er en simpel nødvendighed i et samfund med sparsomme ressourcer og svag pengeøkonomi – sådan som det netop forholdt sig i det danske bondesamfund helt op til starten af 1900-tallet. Jysk Ordbogs samlinger har mange eksempler på og udtryk for den slags samarbejde, og vi vil i det følgende fremdrage nogle flere typer, som hvilede på udbredt sædvane, men på den anden side aldrig blev rigtigt institutionaliserede – hverken inden for det gamle landsbyfællesskabs rammer (i lighed med fælles dyrkning og græsning, fællesskab om bytyr, byorne mv.) eller inden for den senere andelsbevægelses rammer (i lighed med mejeri- og slagteridrift, fællesindkøb mv.).

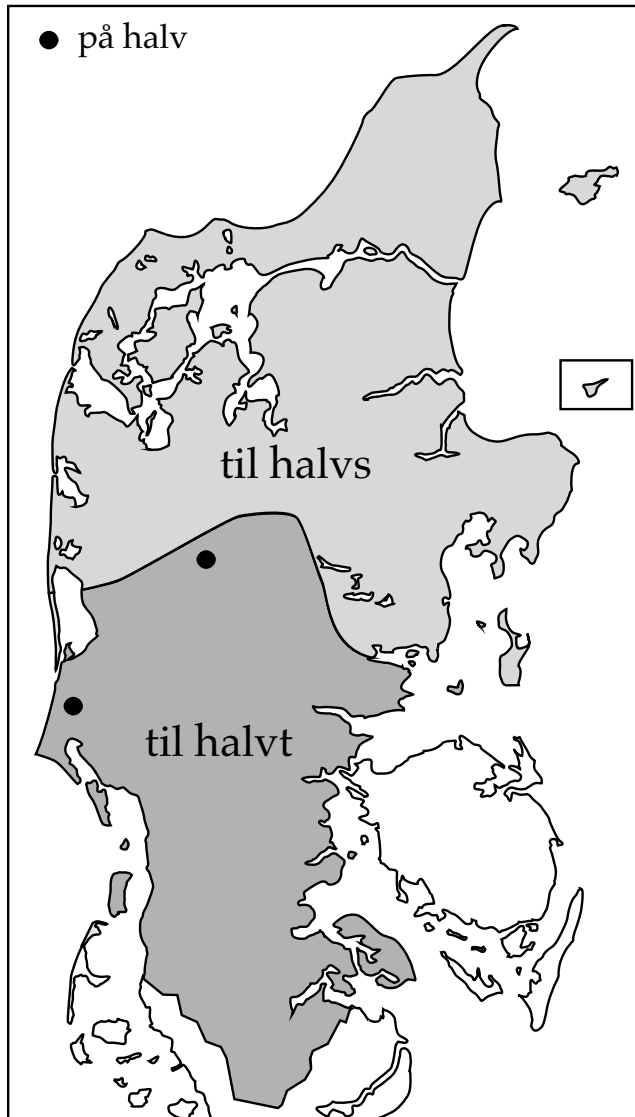
For småkårsfolk kunne det være en bekostelig affære at anskaffe og opfodre dyr (med henblik på slagtning eller salg), men vigtigt var det, hvis man ville være selvhjulpen med kød, uld etc. Ofte lå så den eneste mulighed i at slå sig sammen med en bedre bemidlet partner, i reglen sådan at vedkommende stod for købet, mens man selv indskød fodring og pasning. Der kunne være tale om et familiearrangement, som når man på en mindre gård havde *en Mængde Bistader, en Sommer ikke færre end 44. Dem havde vi “til halvt” med Moster Martha, der fik Halvdelen af Honningen mod at betale Kuberne, tror jeg* (Ribe-Amt.1941.197). Det kunne også være en standsfælle, man slog sig sammen med, som når det i Ussing.Erritsø.43 hedder: *En Tjenestekarl kunde desuden tjene sig en Skilling ved at have et Faar til halvt med en Husmand, idet Karlen købte Faaret og Husmanden græssede det, og saa delte de Udbyttet, baade Lam og Uld*.

Men som så ofte, når det drejede sig om kapital, kunne der blive brug for indskud fra en professionel handelsmand: *Smaakaarsfolk* (i Vestjylland) *købte et Par ... Smaastude, vænnede disse til Trækbrug og beholdt dem saa længe, at de blev voksne, saa blev de paa Markedet*

ombyttet med et Par smaa, og Sælgeren tog Penge fra ... Men havde Manden ikke Raad til at købe et Par Smaastude, da kunde han faa saadanne af en eller anden Handelsmand på halv, dvs. han skulde beholde og bruge Dyrene, til de blev store, og det Overskud, der kunde blive, naar Dyrene blev solgte, delte Brugerens og Ejeren saa (Spr-Kult.I.80). Eller det kunne

være en særlig kapitalstærk gårdmand, der havde en del søer udstationeret ved andre til halvs (°Vroue).

Som eksemplerne viser, er der mange måder at yde sin "halve" indsats på – og få den hjem igen. Detailaftalerne afgøres i høj grad af, hvad udlæg, pasning, opfodning og brugsret til enhver tid er blevet vurderet til, og hvordan forholdet imellem parthaverne har været. Men med adjektivet "halv" insisteres på en retfærdig fordeling af indsats og udbytte. "Til halvs", "til halvt", "på halv" hedder det typisk (med den grove geografiske fordeling, som er vist på kort 2); lige så tit siger man dog bare, at parterne "er/går halvt" om foretagendet. Sporadisk kaldes fællesejede dyr for "halvt-får", "halvt-bier" etc.



Kort 2.

Kunne man gå sammen om dyr, kunne man selvfølgelig også gøre det om avl, og i så fald giver den indskudte "kapital" sig selv; det er naturligvis ejendomsretten til den jord, der skal dyrkes i. If. Kaae. Laasby.¹³⁹ har jordløse husmænd langt tilbage i landsbyfællesskabets tid sikret sig korn til husholdningen og vinterfoder til deres dyr ikke alene gennem løsarbejde, men også ved at saa til hals i nogle Agre. Husmanden leverede her Gødning og Udsæd og Bonden Jord, som han

fik betalt med det halve Udbytte af Ageren. Denne Fremleje af Jorderne var egentlig i Strid med Fæsteforholdet, men det fandt ... Sted overalt. I et skifteretsdokument fra 1796 udtaler datteren til den afdøde, at *hun ikke vidste mere* (om aktiver i boet), *udover at noget hør var sået "til halvs" med Rasmus Thomsen, og en skæppe boghvede hos Villum Hansen* (Boje.Gødvad.259). Sådanne ordninger danner i øvrigt basis for en almindelig kendt ironisk talemåde, nemlig at den-og-den *"saar til halvs med vorherre"* (°Voldby); han har sået for tyndt, så der er langt mellem stråene; vorherre har øjensynlig allerede taget sin halvdel for ydelse af godt vejr.

Fiskerne ved Vesterhavet var typisk også husmænd, der tyede til fællesavl; så fik de iflg. Thuborg.Harboøre.128 *deres Mødding "kørt ud til halvt"; en Gaardmand, som boede længere øster i Sognet, kørte den ud paa sine Agre; Husmanden (altså fiskeren) betalte det halve af Sæden og gjorde det halve Arbejde, og naar Høsten kom, kørte Gaardmanden det halve af Avlen hjem til Husmanden, og den anden Halvdel beholdt han selv for sin Ulejlighed og som Leje af Marken.*

I forskellige egne af Jylland har der under de rette konjunkturer udviklet sig veritable lokalindustrier, idet fingernemme folk udnyttede lokale ressourcer til produktion af efterspurgte varer og afsatte dem til omrejsende opkøbere. De bedst kendte eksempler er produktionen af jydepotter mv. i et bælte fra Randers- til Skive-egnen samt i Sydvestjylland (se fx Lynggaard.JI.), af træsko i Silkeborg-egnen (se fx AKrist.T.) og af strikkevarer i hedeegnene (se HPHansen.SB.).

Strikning var for de mange. I småårshjem strikkede både voksne og børn for at supplere ussel avl eller lønindtægt, og tjenestefolk kunne udnytte de mange småpauser i dagens arbejde med strikning. Forarget lyder det i et datidigt læserbrev (citeret i HPHansen.SB.88), *at Bønderne sidder og strikker paa Ploven, at Karle og Piger sidder og strikker paa Bænkene ... eller paa Kakkellovnen til Kl. 12-1 om Natten og sover til midt paa Formiddagen.* Al denne strikning krævede imidlertid ikke større udlæg og mere plads, end hver enkelt selv kunne skaffe sig.

Så var det straks værre for mangan pottemagerske eller træskokarl.² Disse folk var halv- eller helprofessionelle, i og med at deres arbejdsprocesser krævede grundig oplæring og anskaffelse af specialredskaber. For så vidt var forudsætningerne altså til stede for en solid indkomst, men mange af dem savnede egnet arbejdsplads samt stabil til-

² Ja, erhvervene var virkelig så dominerede af hver sit køn, at formuleringen rammer plet.



“Gaardmændene fæstede som regel en eller to pottepiger; men der var dog gaarde, hvor langt flere var i arbejde. Endnu i mands minde sad paa en gaard i Sig hver sommer 6-8 kvinder og gjorde pottes”.
 Fra Anders G. Jensen: *Jydepotten* (1924) s. 48.

førsel af materialer, og her kom de lokale bønder ind i billedet som egnede partnere: de ejede vogne, der kunne fragte potteler hhv. bøgkævlere, de kunne yde kost og logi og evt. lægge ud for materialeforbruget – alt i alt et kapitalindskud, som retfærdiggjorde en produktionsaftale “til halvt”.



To Træskokarle fra ca. 1860. “Blandt Egnens Træskomænd indtog Træskokarlene en egen Stilling. De var halvt fritstillede og stod halvt i Tjenesteforhold til de Gaardmænd, hvor de havde deres Opholdssted. Omtrent i hver Gaard opholdt sig en eller flere Træskokarle.”
 Fra *Østjydsk Hjemstavn* (1953) s. 11f.

Samarbejdet kunne antage lidt forskellige former. Enklest, når *Grudepigen* (= pottemagersken) *sætter sig ned ved en (gård)mand, som hun gjør akkord med om, at hver skal have det halve af det, der kommer ind ved salget af potterne, dette kaldes at sidde til halvt* (Krist. JyA.V.13). Så fik *Pigen sin Føde hos Manden* (understreges det i Jespersen.Starup.203) – og blev i øvrigt behandlet med stor respekt, for *Dygtige Pottepiger var meget efterspurgte, ogsaa som Hustruer. Et Par rappe Hænder til Pottemageri var en god Medgift*. Med træskokarle var aftalen derimod ofte, at de *tog del i gårdens arbejde i travle tider som høst og høbjergning, men ellers tog de sig kun af at "gøre træsko til halvt" for gårdmanden. De fik kost og ophold på gården og bøgetræ frit hjemkørt ..., og når så de færdige træsko blev solgt, delte gårdmanden og træskokarlen det, der var kommet ind ved salget* (ØH.1976.44).

Som det vil være fremgået af de givne citater, fordrer "halvt"-aftaler normalt, at begge parter bidrager med andet end blot arbejdskraft. Det er derfor et særsyn, at arbejdsfolk aflønnes "til halvt", sådan som det åbenbart kunne ske ved flg. høbjergning i Thy: *Efter høst skulde folk ud i klitten at bjærge fodring til deres ungfæ; mange gange kunde husfolkene (dvs. husmandsfamiljer) bjærge det på part, somme tider "til halvs", idet de fik halvt for halvt at bjærge; men i ringere åringer bjærgede gårdfolkene det selv* (Kvolsgaard.L.60 f.).

Når halvdelen overhovedet kunne komme på tale her, og når udtrykket "halvt for halvt at bjærge" også andre steder er blevet brugt i forbindelse med høslæt, skyldtes det simpelthen, at hømængden de pågældende år oversteg bøndernes eget behov. Og tilsvarende kunne der være andre særforhold, der nu og da kvalificerede arbejdskraften til halv fortjeneste, fx særlig slidsomt arbejde med tørvegravning og efterfølgende æltning af tørvemassen. I AEsp.VO.III.111 oversættes udtrykket at *ælte el. grave tørv på part* således med *ælte, grave tørv i en anden mands tørveskifte mod at få en vis part, ofte halvdelen*.

Normallønnen var af en helt anden størrelsesorden. I *min Barn-dom* (ca. 1890) havde Folk mange flere Kartoffler end nu, fortælles det i AarbThisted.1933.333. *Gaardmændene havde tidt baade ti og tolv Agre med Kartoffler, og de blev brugt om Vinteren til at fodre Kreaturerne med ... Husmændene gravede Kartoffler op paa Part. Hele Familien skulle med, og det gjalt om at grave, mens Tid var. Og hvad fik de så for det? ... som Regel hver 6 Skæpper, siger denne kilde; de fik hver femte eller sjette række til sig selv som arbejds løn, hedder det*

i en anden kilde (°Haverslev). Og på lignende måde forholder det sig med naturalieaflønning af de fleste andre arbejdsindsatser.

Slid og slæb kunne ikke undværes i det gamle bondesamfund, men der var også nok af fattige og arbejdsivrige hænder til at udføre det, så det blev i almindelighed ikke regnet højt, når det skulle aflønnes (i penge og/eller naturalier). Læg også mærke til, at den overordnede betegnelse for disse arbejdsaftaler ikke længere er “til halvt”; der arbejdes (mindre specificeret) “på part” – vel i reglen på de betingelser, som arbejdskraften til enhver tid kunne købes for. Læs endnu engang citaterne ovf. om høbjærgning i Thy og tørveæltning i Vendsyssel – og bemærk, at overbegrebet også dér i virkeligheden var “på part”.

Lønftaler havde i datiden ingen sammenhæng med sådanne ad hoc aftaler i fælles interesse, som var emnet for denne artikel – og som ret beset ligger i forlængelse af den gamle talemåde, at “den ene tjeneste er den anden værd”. Men sådan forholder det sig jo også i dag.

Litteratur:

- AEsp.VO. = Arne Espgaard: *Vendsysselsk Ordbog*. 1972-2000.
 AKrist.T. = Alfred Kristensen: *Af træskoens og træskomagernes saga*. 1979.
 Boje.Gødvad. = H.C. Boje: *Gødvad sogns historie*. 1969.
 Feilb.Ordb. = H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål*. 1886-1914.
 °Haverslev = Optegnelser ved Anders Fisker. 1974-1994.
 HPHansen.HS. = H.P. Hansen: *Hedebønder i tre slægtled*. 1958.
 HPHansen.SB. = H.P. Hansen: *Spind og bind*. 1947.
 Jespersen.Starup. = L.S. Jespersen: *Fra Starup Sogn*. 1920.
 Krist.JyA. = Evald Tang Kristensen: *Gamle Folks Fortællinger om det jyske Almueliv*. 1891-1894.
 Kvolsgaard.L. = C.M.C. Kvolsgaard: *Spredte træk af landbolivet*. 1891.
 Kaae.Laasby. = Alfred Kaae: *Laasby Sogn gennem Tiderne*. 1948.
 Lynggaard.II. = Finn Lynggaard: *Jydepotter og ildgrave*. 1972.
 RibeAmt. = *Fra Ribe Amt*. 1903 ff.
 SprKult. = H.P. Hansen: Rettepinde og Studesko i *Sprog og Kultur*. I. 1932.
 Thuborg.Harboøre. = Karen Thuborg: *Det gamle Harboøre*. 1928.
 Ussing.Erritsø. = Henrik Ussing: *Minder fra Erritsø*. 1915-1917.
 °Voldby = Optegnelser ved Kristian Hald. 1927 ff.
 °Vroue = Optegnelser ved Jens Skytte Andersen. 1958-1980.
 ØH. = *Østjydsk Hjemstavn*. 1936 ff.
 AarbThisted. = *Historisk Aarbog for Thisted Amt*. 1906 ff.